

Η θεωρία της προσομοίωσης στο έργο του Ζαν Μπωντρυγιάρ: Το μεταμοντέρνο στα πλέον ριζοσπαστικά όριά του

Νικόλαος Τσίρος*

Περίληψη

Η θεωρία της προσομοίωσης (simulation) του Ζαν Μπωντρυγιάρ (Jean Baudrillard) και οι πολιτικές έννοιες που εμπεριέχονται σε αυτήν παρουσιάζουν τα κατά τη γνώμη μας νεότερα και ταυτοχρόνως πλέον ριζοσπαστικά όρια της μεταμοντέρνας θεωρίας. Η συστηματική προσέγγιση και περιγραφή τους θα αποτελέσουν το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Μέσα από το ιδιότυπο νοηματικό βάρος, που ο συγγραφέας προσδίδει σε λέξεις-κλειδιά της ανάλυσής του, όπως "προσομοίωση", ως έννοια γένους, "μάζα", "εξουσία", "αντικείμενο", θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της θεωρίας και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τα σημεία εκείνα που συνιστούν, αφενός την έναρξη γόνιμου θεωρητικού διαλόγου, αφετέρου πηγές έντονου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού.

1. Εισαγωγή

Ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση της θεωρίας της προσομοίωσης (simulationstheorie) στο έργο του Γάλλου, μεταμοντέρνου φιλόσοφου Ζαν Μπωντρυγιάρ.

Η θεωρία της προσομοίωσης και οι πολιτικές έννοιες, που σε

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας.

αυτήν εμπεριέχονται, παρουσιάζουν τα κατά τη γνώμη μας νεότερα και ταυτοχρόνως πλέον ριζοσπαστικά όρια της μεταμοντέρνας πολιτικής θεωρίας. Σημείο εκκίνησης συνιστά η κεντρική διαπίστωση του εμπνευστή της, ότι το κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο δε συμπυκνώνει πλέον την τρέχουσα τάξη πραγμάτων, όπως αυτή αποτυπώνεται σε μία έντονα διαφοροποιημένη και βαθιά κατακερματισμένη κοινωνία, αλλά αντιθέτως αντιπροσωπεύει ένα ατελείωτο κενό από σημεία, που διαρκώς προσποιούνται και αναπαράγονται δίχως νόημα.

Η συστηματική προσέγγιση και περιγραφή των βασικών εννοιών της θεωρίας της προσομοίωσης, όπως και η ίδια η προσομοίωση ως έννοια γένους, αλλά και η “μάζα”, η “εξουσία”, το “αντικείμενο”, ως έννοιες που υπάγονται σε αυτήν, θα αποτελέσει το αντικείμενο των επόμενων σελίδων. Μέσα από το ιδιότυπο νοηματικό βάρος, που ο Μπωντρυγιάρ προσδίδει σε αυτές, θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της θεωρίας και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τα σημεία εκείνα που συνιστούν, αφενός πεδίο γόνιμου θεωρητικού διαλόγου, αφετέρου πηγές έντονου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού.

2. Περιγραφή και ανάλυση της θεωρίας της προσομοίωσης και των βασικότερων πολιτικών εννοιών της

Η πολιτική θεωρία του Ζαν Μπωντρυγιάρ αναπτύσσεται μεθοδολογικά στις παρυφές της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας. Η καταστατική τοποθέτηση του θεμελιωτή της ότι δεν υφίσταται κανένα πολιτικό ή κοινωνικό σώμα, η ύπαρξη του οποίου θα αντανakλούσε σε μίαν ανάλογη, καθημερινή πολιτική πρακτική και τάξη πραγμάτων, ακυρώνει το σύνολο του κοινωνικού χώρου. Ο νέος κόσμος στερείται νοήματος και είναι ιδεολογικά αδιαφοροποίητος.

Στη θέση της έλλογης, πολιτικής διευθέτησης των δρώντων υποκειμένων, υπεισέρχεται το απολιτικό κενό των πραγμάτων, που προσποιούνται την εικόνα μίας κατάστασης από καιρό χαμένης:

“Τα πράγματα τρέχουν ακόμη, αλλά γνωρίζουμε, ότι τρέχουν στο κενό. Δε μπορούν να προσφέρουν καμία θεατρική ανατροπή. Το όνειρο απομυθοποιήθηκε. Η αντιουτοπία του απολιτικού, το ριζοσπαστικό απροσδιόριστο είναι εδώ”¹.

Είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι και

στους τρεις κυριότερους εκπροσώπους του μεταμοντέρνου κινήματος Ζαν Λυοτάρ, Ζαν Μπωντρυγιάρ και Μισέλ Φουκώ, υπάρχουν αναμφίβολα κοινά χαρακτηριστικά, που διέπουν το έργο τους.

Η μη μαρξιστική κατεύθυνση και των τριών, που στη θέση των κλασικών εννοιών της μαρξιστικής δογματικής, όπως "κεφάλαιο", "κοινωνική τάξη", "μισθός", "εργασία" κ.λπ., εισάγει έναν πολιτικό λόγο, ιδιαίτερα επιφυλακτικό απέναντι σε τέτοιου είδους ιδεολογικές κατατάξεις, είναι η πρώτη κοινή συνιστώσα της πολιτικής θεωρίας τους.

Τα μεθοδολογικά ερείσματα δεν αναζητούνται σε ανθρωποκεντρικές προσεγγίσεις, όπως λ.χ. του μαρξισμού ή του φιλελευθερισμού, η πρακτική εφαρμογή των οποίων σε πολιτικό επίπεδο απέδειξε το πόσο αλυσιτελές υπήρξε το εγχείρημα του Διαφωτισμού, αλλά στη διεξοδική ανάλυση των δομών, ως υπερκειμένων του ατόμου στοιχείων, που το συμπεριλαμβάνουν, δίχως όμως να το αναγορεύουν σε πρωταγωνιστικό παράγοντα διαμόρφωσής τους.

Η κατεύθυνση του μεταμοντέρνου κινήματος ενάντια στο υποκείμενο, νοούμενο ως πρωταγωνιστικό παράγοντα παραγωγής του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι, ο σκεπτικισμός του απέναντι σε ολιστικές, θεωρητικές προσεγγίσεις και στις αντίστοιχες ιδεολογικές κατασκευές και που αυτές διαμορφώνουν, τέλος η υπεριστορική αντίληψη της έννοιας των πολιτικών θεσμών, όπου ο άνθρωπος ως πολιτικό ον είναι απών από τη διαδικασία του δομικού σχηματισμού τους, συνιστούν επίσης κοινούς τόπους συνάντησης των τριών πιονέρων του.

Η ειδοποιός όμως θεωρητική διαφορά του Ζαν Μπωντρυγιάρ, από τους υπόλοιπους δύο είναι, ότι ενώ τόσο στον Λυοτάρ, όσο και στον Φουκώ, η παρουσία του κοινωνικού και του πολιτικού στοιχείου προϋποτίθεται, σε αυτόν η απουσία τους συνιστά μεθοδολογική αφετηρία, για την ανάπτυξη της θεωρίας της προσομοίωσης.

Κυριαρχική θέση στην πολιτική φιλοσοφία του Φουκώ καταλαμβάνει η κοινωνική πραγματικότητα, έτσι όπως αποκρυσταλλώνεται μέσω της συνεχούς δράσης της εξουσίας, στους πολυάριθμους θεσμούς και στις καθημερινές πρακτικές άσκησής της, διαμορφώνοντας κατά κύριο λόγο, ένα ομογενοποιημένο κοινωνικό όλο. Το ουσιώδες για την ιδέα της πειθαρχικής κοινωνίας είναι η ύπαρξη της κοινωνίας ως τέτοιας. Οι πολυάριθμες μορφές πειθαρχίας παρουσιάζουν την ανάγλυφη εικόνα της ίδιας της κοινω-

νίας, αφού δημιουργούν ένα είδος οικουμενικής γλώσσας του συνόλου των θεσμών, που συμπυκνώνουν τις σχέσεις εξουσίας².

Αλλά και στη γλωσσοκεντρική θεώρηση του Λυοτάρ το κοινωνικό και πολιτικό στοιχείο δεν απουσιάζει. Τα γλωσσικά παίγνια βρίσκονται σε διαρκώς εναντιωματική σχέση με τους πολιτικούς θεσμούς, καθόσον οι τελευταίοι εκλαμβάνονται ως ανασταλτικοί παράγοντες ενός ελεύθερου και σε διαρκή ροή, εκρηκτικά διαχεόμενου, πολιτικού λόγου, από τις αυθόρμητα υποκινούμενες πολιτικές μειονότητες. Κατά τον τρόπο αυτό το κοινωνικό σώμα παρουσιάζεται ως το γλωσσικό, ασταθές όλο, που συμψηφίζει τις ποικίλες γλωσσικές εμπειρίες και τη διαρκή κινητικότητα, που αυτές παρουσιάζουν.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες προσεγγίσεις, ο Μπωντρυγιάρ εκκινεί από την κεντρική, πολιτική τοποθέτησή του, ότι στην κοινωνία της προσομοίωσης και της απόλυτης κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, της διαφήμισης και της πληροφορίας, δεν απομένει ούτε καν ο ελάχιστος εκείνος χώρος, εντός του οποίου θα μπορούσε να αναπτυχθεί μία συνδεδεμένη με το υποκείμενο θεώρηση του πολιτικού και κοινωνικού στοιχείου, που θα το προσέγγιζε, είτε ως τη συνισταμένη των πρακτικών και της άσκησης της εξουσίας (Φουκώ), είτε ως το σύνολο των γλωσσικών παιγνίων (Λυοτάρ).

Τη θέση τους καταλαμβάνει ο υπερχώρος των αντικειμένων, που δεν παράγει πλέον ανθρώπους-συμμέτοχους του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι, αλλά μίαν απροσδιόριστη και βουβή μάζα, βυθισμένη στην επιφάνεια των σημείων και του εκστατικού κενού τους³.

Μια σειρά σημαντικών εννοιών ανακύπτει από την παραπάνω προσέγγιση, που προσδίδει σε αυτές ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του όλου έργου.

α) Η έννοια της προσομοίωσης αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς του Μπωντρυγιάρ. Κατά τη γνώμη του, ο σύγχρονος άνθρωπος δε βιώνει πλέον καμία πραγματικότητα, κανένα πάθος, καμία ιστορία, ως ενεργό υποκείμενο. Ότι πλέον εξουσιάζει τον καθημερινό βίο είναι ο υπερχώρος των μέσων μαζικής ενημέρωσης, που όμως αγνοεί κάθε πολιτικό, ιστορικό ή πολιτισμικό χαρακτηριστικό, αφού απλούστατα δεν ενσωματώνει το ιστορικό γίγνεσθαι, δεν παραπέμπει σε αυτό, αλλά και ούτε ενδιαφέρεται να προβλέψει το μέλλον του.

Ο υπερχώρος των μέσων μαζικής ενημέρωσης αναδύεται στο τέλος της ιστορίας, εκεί όπου η ίδια η έννοια του χρόνου, ως ιστορική συνείδηση είναι πια απύσχα⁴.

Αντί της ιστορίας ως βίωμα εισέρχεται στον υπερχώρο των μέσων μαζικής ενημέρωσης η απροσδιοριστία των συμβάντων και η εκστατική φόρμα της πληροφορίας⁵.

Εξαιρετο παράδειγμα της κοινωνίας της προσομοίωσης, αποτελεί κατά τον Μπωντρυγιάρ, η κοινωνική δομή της Αμερικής. Σε αυτήν, η ουτοπία έχει ήδη ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πολύ περισσότερο συνιστά το τέλειο γεγονός που μεταφέρει διαρκώς την πραγματικότητα, σε φαντασιακό επίπεδο, χωρίς όμως ουδέποτε να τη βιώνει, ως τέτοια⁶.

Η μεταμοντέρνα κοινωνία της Αμερικής εκλαμβάνεται ως το προϊόν της διαρκούς εξάπλωσης της πληροφορίας, μέσω της τηλεόρασης και της διαφήμισης. Ιδιαίτερα η τηλεόραση αναπαράγει ένα διαρκές σημείο-μηδέν, από επιφάνειες και σημεία, που σχηματίζεται από μία, δίχως όρια, επικοινωνιακή κυκλοφορία. Στην προσπάθειά του να υπερτονίσει τα λεγόμενά του, ο Μπωντρυγιάρ μετέρχεται του παραδείγματος του πολέμου στο Βιετνάμ, που κατά τη γνώμη του έλαβε χώρα μόνο στις αναμεταδόσεις των τηλεοράσεων, στη συνείδηση του μέσου Αμερικανού πολίτη. Τα αποτελέσματα αυτού του πολέμου ήταν μία ελάχιστη απώλεια ανθρώπινου υλικού για τους Αμερικανούς, που όμως σε καθαρά ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο, υπήρξαν οι πραγματικοί νικητές, αφού μέσω της επίδρασης της ηλεκτρονικής πληροφορίας και του φιλμ "Αποκάλυψη τώρα", διέδωσαν σε ολόκληρο τον κόσμο, την πολιτική προπαγάνδα τους και τα μηνύματα, που αυτοί θέλησαν⁷.

Κατά τον τρόπο αυτό, ένας αιματηρός πόλεμος με χιλιάδες νεκρούς μεταβλήθηκε από την παντοδυναμία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, σε απλό "video game", οδηγώντας έτσι στην πλήρη ηθική σχετικοποίηση των τραγικών συνεπειών του.

Η τηλεόραση ενσωματώνει πλήρως, ως το πιο διαδεδομένο μέσο μαζικής ενημέρωσης, την αποϊδεολογικοποιημένη έννοια της προσομοίωσης. Όπως η προσομοιωτική διαδικασία, έτσι κι αυτή υπερπηδώντας κάθε πραγματικότητα που δημιουργούν τα γεγονότα, είναι σε τελική βαθμίδα, συνώνυμή της⁸.

Η προσομοίωση δεν επιθυμεί την παραγωγή κάποιας ιδεολογίας, επειδή και η ίδια δεν έχει ιδεολογία, ως σημείο αναφοράς της. Ενώ η ιδεολογία αντιστοιχεί σε μίαν κοινωνική πραγματικότητα και σε ένα υποκείμενο πλήρους νοήματος, η προσομοίωση αντίθετα, υποδηλώνει την εξαφάνιση κάθε ιδεολογίας, καθώς και του υποκειμένου και αναδύεται στο νεκρικό κόσμο των σημείων⁹. Για αυτό και η θεωρία της προσομοίωσης αρνείται τη μαρξιστική δογματική και τις κλασικές έννοιές της, όπως λόγου χάρη αυτήν

της “αποξένωσης”, η οποία φενακίζει τον παράγοντα “άνθρωπο” στα πλαίσια μιας ηθικολογικού τύπου ανάλυσης, που δημιουργήσε ο Διαφωτισμός με την ψευδαισθήση της εκπλήρωσης των ουμανιστικών ιδεωδών του.

Η προσομοίωση είναι η τελευταία και υψηλότερη βαθμίδα αποξένωσης, αποτελεί την τέλεια, εκστατική φόρμα της: “Δε βιώνουμε πλέον το δράμα της αποξένωσης, βιώνουμε το δράμα της επικοινωνίας”¹⁰. Η προσομοίωση δε συναντά κανένα χώρο, δε χρειάζεται κανένα τόπο, για να φανερώσει την πραγματική δύναμη της επίδρασής της. Αναπαράγει το κρύο σύμπαν των σημείων, μέσα σε έναν ατελειώτο και δίχως όρια υπερχώρο από επιφάνειες, επικοινωνιακές επιταχύνσεις και συσκευές τηλεοράσεων.

β) Η έννοια της μάζας είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη θεωρία της προσομοίωσης. Κατά τον Μπωντρυγιάρ, η μάζα δεν είναι πλέον το κοινωνικοπολιτικό υποκείμενο, παρά μόνο εκείνη η προσομοιωτική διαδικασία, εντός της οποίας το υποκείμενο έχει ολοσχερώς απορροφηθεί. Κατά μείζονα λόγο, η μάζα είναι το καθαρό εξαγόμενο του ήδη αποθανόντος πολιτικοκοινωνικού στοιχείου. Δεν απεικονίζει κανένα υποκείμενο και καμία στρατηγική του, αφού ούτε το πολιτικό, ούτε το κοινωνικό στοιχείο είναι πλέον εν ζωή. Επιβιώνει χάρη στην αδιαφορία της και την υπερπολιτική, θανατηφόρα εξουσία της¹¹.

Η μάζα δίχως να γνωρίζει τι ακριβώς θέλει, στέκεται αμέτοχη κι απαθής απέναντι στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι, είναι συνεπώς το απόλυτα χειραγωγούμενο αντικείμενο της προσομοίωσης, της πληροφορίας και της διαφήμισης. Έτσι η μάζα καταλήγει στο να είναι η ίδια ένα προσομοιωτικό πεδίο, καθόσον αντιπροσωπεύει ένα αδιαφοροποίητο και απροσδιόριστο κοινωνικό σώμα, δίχως ενέργεια και συνείδηση ενεργού πολίτη¹².

Η αδιαφορία του κοινωνικού στοιχείου συνεπιφέρει ουσιαστικά την εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας για την ανάπτυξη μίας σύγχρονης κριτικής πολιτικής θεωρίας. Το πολιτικό θεώρημα του πλουραλισμού, ίσως το πιο αγαπημένο μοτίβο του μεταμοντέρνου κινήματος, αίρεται στη θεωρία της προσομοίωσης, από την ολοσχερή εξαφάνιση του πολιτικού στοιχείου. Το τέλος της πολιτικής είναι ταυτόχρονα και το τέλος κάθε προσπάθειας, για την επεξεργασία ενός διαφορετικού τύπου πολιτικής, που ενδεχομένως θα οδηγούσε στον εκδημοκρατισμό της κοινωνικής δομής¹³.

γ) Η έννοια της εξουσίας κατέχει επίσης σημαντική θέση στην πολιτική θεωρία του Μπωντρυγιάρ. Η εξουσία αποτελεί ένα προσομοιωτικό κενό, που δεν αναπέμπει σε κάποια κοινωνική πραγ-

ματικότητα, αφού το πολιτικό στοιχείο, όπως ήδη προείπαμε θεωρείται εξαφανισμένο. Η εξουσία είναι νεκρή, δεν αντιπροσωπεύει τίποτα και για αυτό δεν έχει νόημα κανενός είδους ανάλυσή της, που θα προσπαθήσει να κατανοήσει, τι πράγματι αυτή είναι.

Η σημερινή προσομοιωτική εξουσία διαχέεται μέσα από την πληροφορία και τις διαφημίσεις. Η επικοινωνία και η πληροφορία χαρακτηρίζεται συλλήβδην από το φιλόσοφο, ως αισχρή. Αισχρότητα σημαίνει κατά τη γνώμη του, το τέλος κάθε ανθρώπινου πόθου και επιθυμίας, με μια λέξη, το τέλος του "θερμού" σύμπαντος του υποκειμένου και το ξεκίνημα εκείνου που δεν έχει κανένα μυστικό ή επιθυμία, ήτοι του "κρύου" σύμπαντος των σημείων¹⁴.

Η προσομοιωτική εξουσία των μέσων μαζικής ενημέρωσης αντλεί τη δύναμή της από το γεγονός, ότι είναι ήδη νεκρή κι έχει πάψει πλέον να υφίσταται. Ο Μπωντρυγιάρ αρνείται την κεντρική θέση του Φουκώ, ότι η εξουσία είναι κάτι που διαρκώς ασκείται, ως καθημερινή πρακτική και συνεχής δράση, εντός των πολυάριθμων κοινωνικών θεσμών. Περισσότερο από πρακτική, η εξουσία είναι για αυτόν μια ψευδαισθησιακή εικόνα μιας απωλεσθείσας πραγματικότητας, μια πρόκληση¹⁵. Κλασικό παράδειγμα της νεκρής εξουσίας θεωρεί τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές της χώρας του, γιατί δεν έδειξαν ουδέποτε κατά τη διάρκεια της πολιτικής ιστορίας τους, ένα πραγματικό ενδιαφέρον για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας.

Ιδιαίτερα οι κομμουνιστές πίστεψαν πάντοτε στην πραγματικότητα του κοινωνικού στοιχείου και στην πιθανή διαφάνεια της ιστορίας, μέσω της πάλης των τάξεων και την τελική επικράτηση του προλεταριάτου. Ουσιαστικά επένδυσαν σε μια θεμελιώδη πολιτική ηθική, προσδοκώντας διακαώς στην πραγματοποίησή της¹⁶. Η συνέπεια όμως της εξαφάνισης του κοινωνικοπολιτικού στοιχείου και του τέλους της ιστορίας είναι, ότι δεν απόμεινε στο σοσιαλισμό τίποτα για να διαχειρισθεί. Η επιστροφή των πολιτικών διαφωνούντων στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ συμβολίζει το τέλος του μοντέρνου και της ιστορίας. Η επάνοδός τους σηματοδοτεί επίσης το τέλος των ιδεών και των διαφορετικών ενεργειών, που ξοδεύτηκαν για την προσπάθεια κατίσχυσής τους και την αφετηρία ενός εξισωτικού ενεργειακού συμβιβασμού, που ισοπεδώνει τη σκέψη και το πολιτικά σκεπτόμενο υποκείμενο¹⁷.

Το ουσιαστικό ζήτημα δεν είναι, όπως τουλάχιστον ο Αλτουσέρ νόμισε, ο μετασχηματισμός του κομμουνιστικού κόμματος από σταλινικό σε δημοκρατικό. Η αντισταλινική κριτική του Αλτουσέρ

είναι ουμανιστική και για αυτό στερείται περιεχομένου, στο βαθμό που παραγνωρίζει, ότι ούτε κράτος, ούτε εξουσία πλέον υφίσταται προς κατάκτηση από τους κομμουνιστές, παρά μόνο τα ομοιώματά τους, η προσομοιωτική ουτοπία τους.

Το τέλος της ιστορίας και η νεκρή εξουσία εγείρουν αμείλικτα, το πολιτικό ερώτημα της χρησιμότητας του κομμουνιστικού κόμματος και του πολιτικού ρόλου που δύναται να διαδραματίσει: "Τι είδους πολιτικό ρόλο και λειτουργία μπορεί ακόμη σήμερα να πραγματοποιήσει το κομμουνιστικό κόμμα, μέσα στο διαβολικό κύκλο της νεκρής εξουσίας;"¹⁸.

Στο βιβλίο, *Η θεική αριστερά. Χρονικό των ετών 1977-1984*, ο Μπωντρουγιάρ αναλύει διεξοδικά την εγγενή αδυναμία των Γάλλων κομμουνιστών να κατακτήσουν την εξουσία. Αντί να θελήσουν την ίδια την εξουσία προτίμησαν τη γραφειοκρατική κυριαρχία τους στον κρατικό μηχανισμό¹⁹. Κατά τον τρόπο αυτό επιβεβαίωσαν, ότι η μοναδική εξουσία που σήμερα υπάρχει, ήτοι της προσομοίωσης και των σημείων, δεν αφήνει καμιά ελπίδα για την κατάκτησή της από τους κομμουνιστές, αφού αυτή είναι ήδη νεκρή.

Αν όμως η αριστερά ερχόταν στην εξουσία για να διαχειρισθεί το εξαφανισμένο πολιτικό και κοινωνικό σώμα, το μόνο που θα αποδείκνυε είναι, ότι καμιά εξουσία προς κατάληψη ή για να τεθεί υπό έλεγχο δεν υφίσταται πλέον²⁰.

Το παράδειγμα ενισχύεται, από την ανάληψη της εξουσίας, από τους Γάλλους σοσιαλιστές το 1981. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί με κανένα τρόπο, ένα ιστορικό ρήγμα ή μια ριζοσπαστική αξίωση για την αλλαγή της κοινωνικής δομής, στο όνομα του σοσιαλισμού. Ο σοσιαλισμός ήλθε στην εξουσία για να γνωστοποιησει, ότι καμιά εξουσία δεν υπάρχει πλέον. Ήταν η προσομοίωση της κοινωνικής αλλαγής, που δεν έφερε καμιά έκπληξη, καμιά νέα δύναμη και κανένα πραγματικό πάθος. Το είδος αυτό του σοσιαλισμού αναδύεται στο τέλος της ιστορίας και κατά παράδοξο τρόπο μόνο τότε, όταν όλες οι εναλλακτικές, πολιτικές ή πολιτισμικές ενέργειες έχουν εξαντληθεί²¹.

Η κορυφαία πλάνη του αριστερού κινήματος ήταν η πίστη του, ότι θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα καινούργιο κι εξαγνισμένο κοινωνικό σώμα, μέσω της αλλαγής σε ηθικό επίπεδο, του καπιταλιστικού συστήματος. Η πίστη αυτή αγνόησε, ότι το κεφάλαιο δεν υποκύπτει πια σε καμιά πολιτική οικονομία, αλλά ότι παίζει με αυτήν, χρησιμοποιώντας την ως προσομοιωτικό πεδίο για τη συνεχή επικράτησή του²².

Το κεφάλαιο δεν είχε ουδέποτε ηθική, ούτε είχε συμβατικά

συνδεθεί με τον κοινωνικό ιστό. Ως κατεξοχήν μοντέλο προσομοίωσης είναι νεκρό και για αυτό σκανδαλώδες. Είναι δε συνώνυμο του σκανδάλου, όχι κατά τον κανόνα μιας τρέχουσας ηθικής τάξης, αλλά γιατί αποτελεί κατεξοχήν πρόκληση για την κοινωνία²³.

Το αυτό ισχύει και για μια σειρά εννοιών, όπως παραγωγή, εργασία, απεργία κ.λπ., που αποτέλεσαν μεθοδολογικά εργαλεία στο ιδεολογικοπολιτικό οπλοστάσιο του μαρξισμού. Οι έννοιες αυτές είναι πλέον άνευ ισχύος, αφού δεν αναπέμπουν σε κάποιαν ιδεολογία, που ενδεχομένως θα τις εδραίωνε θεωρητικά. Το χώρο της ιδεολογίας καταλαμβάνει στο εξής η προσομοίωση. Ακόμη και το κομμουνιστικό μοντέλο έχει μετασηματιστεί σε προσομοιωτικό: "Η παραγωγή είναι νεκρή, ζει μόνο η αναπαραγωγή"²⁴.

Πού όμως κείται το αδύνατο σημείο της εξουσίας, που θα μπορούσε να κατανικήσει την παντοδυναμία της προσομοίωσης; Στο βιβλίο *Αμερική*, ο Μπωντρυγιάρ δίνει μια τόσο γοητευτική, όσο και ασυνήθιστη απάντηση. Λαμβάνοντας ως παράδειγμα την προσομοιωτική εξουσία της Αμερικής υποστηρίζει, ότι έχει πάψει να είναι το μονοπωλιακό κέντρο της παγκόσμιας εξουσίας, όχι γιατί ήδη το έχασε από κάποια άλλη χώρα, αλλά γιατί η ίδια η Αμερική δεν υφίσταται πλέον, ως κέντρο εξουσίας²⁵.

Η προσομοιωτική εξουσία της Αμερικής έγκειται στο γεγονός, ότι έχει μετασηματίσει την ουτοπία σε πραγματικότητα, διά της επέκτασης και της απόλυτης κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Συμβολίζει μιαν άγρια κοινωνία, εντός της οποίας είναι όλα τόσο σταθεροποιημένα, ώστε να μην καθίσταται δυνατή η παραμικρή αντίσταση ή οποιαδήποτε πολιτική εναλλακτική λύση.

Η φαινομενικά παντοδύναμη εξουσία της Αμερικής καθίσταται παρόλα αυτά εύθραυστη, επειδή είναι υποχρεωμένη να λειτουργεί μέσω μιας οιονεί, σταθεροποιητικής συνθήκης, που δημιουργεί η ιδεολογική σκηνική του κοινωνικού σώματος. Η εξουσία ασκείται μέσα στο προσομοιωτικό κενό των σημείων, αναπαράγοντάς τα δίχως νόημα και σημασία. Ο Μπωντρυγιάρ παρομοιάζει την κρίση της εξουσίας-ομοίωμα, με την ασθένεια του *aids*. Η κρίση της εξουσίας ομοιάζει από πολλές απόψεις με την απώλεια της ανοσοποιητικής άμυνας σε έναν υπερπροστατευμένο οργανισμό. Όπως στον πάσχοντα από *aids* ασθενή, έτσι και ο ιός της προσομοιωτικής εξουσίας, απονεκρώνει σιγά-σιγά, όλο το κοινωνικό κύτταρο και το απονευρώνει από τη στοιχειώδη, αντανακλαστική λειτουργία, αντίδρασης εναντίον της²⁶.

δ) Για την κατανόηση της έννοιας του αντικειμένου είναι σκόπιμη η αναδρομή στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπου ο Μπω-

ντρυγιάρ είχε ήδη επεξεργαστεί στο βιβλίο του, *Η συμβολική ανταλλαγή κι ο θάνατος*, τη θεωρία της προσομοίωσης, ενσωματώνοντας σε αυτήν την κλασική μαρξιστική ορολογία. Λέξεις-κλειδιά όπως “χρήμα”, “εργασία”, “κεφάλαιο”, “παραγωγή” θα αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης από το φιλόσοφο.

Στο βιβλίο αυτό διαφαινόταν μια μεταφυσική και ίσως για αυτό ουτοπική, εναλλακτική προοπτική κι ελπίδα ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος²⁷. Η ανατροπή θα συντελείτο μέσω του συμβολικού θανάτου του ιδίου του συστήματος, που ενδεχομένως θα μπορούσε στη θέση του να εισαγάγει μια νέα συμβολική διάταξη των πραγμάτων, ούτως ώστε να αντικατασταθεί η απαρχαιωμένη πολιτική τάξη του καπιταλισμού. Η συμβολική, κοινωνική διευθέτηση και η συμβολική ανταλλακτικότητα αποτελούσαν το πολιτικό όραμα του Μπωντρυγιάρ, που ως σημείο αναφοράς είχαν την αρχετυπική δομή των πρωτόγονων κοινωνικών δομών. Η πλήρης ενδοεπικοινωνιακή συνεννόηση της πρωτόγονης ομάδας, κυρίως μέσω των συμβόλων της, είναι ο υποδειγματικός εκείνος τύπος, που θα ζωντάνευε τη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική ομάδα, δημιουργώντας την αναγκαία συνθήκη ανατροπής του καπιταλισμού.

Θάνατο στο θανατηφόρο καπιταλιστικό σύστημα επαγγέλλεται ο θεωρητικός ριζοσπαστισμός του συγγραφέα. Ο θάνατος αυτός νοείται ως η μεταφορά της ανατροπής του καπιταλισμού, έτσι ώστε η νεοεισαχθείσα συμβολική διευθέτηση να γευτεί την τελική κατάρχυσή της ενάντια στην προσομοιωτική λειτουργία του κεφαλαίου²⁸.

Παρατηρήθηκε εύστοχα, ότι η συμβολική ανατροπή του συστήματος δε δύναται τελικώς να επιτύχει το στόχο της, κι αυτό όχι γιατί το σύστημα είναι δυνατότερο, αλλά γιατί μια τέτοια ανατροπή, είναι κατανοητή μόνο ως προσομοιωτική διαδικασία της πολιτικής εξουσίας. Ακόμα και η συμβολική τάξη ανήκει στη λογική κυριαρχίας του καπιταλισμού κι εμπίπτει, σε έναν ήδη συνυπολογισμένο από αυτόν, κοινωνικό κανόνα λειτουργίας του²⁹.

Ο Μπωντρυγιάρ λαμβάνοντας υπόψη του κατά γράμμα το περιεχόμενο τέτοιων κριτικών δεν άφησε στα επόμενα χρόνια, καμιά ουσιαστική ελπίδα για την ανεύρεση εναλλακτικών λύσεων, προς ανατροπή του περιβόητου, καπιταλιστικού συστήματος. Στη θέση της συμβολικής τάξης υπεισέρχεται σταδιακά η έννοια του αντικειμένου. Ότι παλαιότερα φάνταζε ως πολιτικά εφικτό για το υποκείμενο, μέσω της συμβολικής ένταξής του στο κοινωνικό γίγνεσθαι και τις στρατηγικές, που συνακόλουθα θα ανέπτυσσε εντός του, εγκαταλείπεται πλέον στην παντοδυναμία των αντικειμέ-

νων: “Το υποκείμενο μπορεί μόνο να επιθυμεί, μονάχα το αντικείμενο μπορεί να εξαπατά”³⁰.

Η κυριαρχία του αντικειμένου είναι πλήρης κι ολική, γιατί σε αντίθεση με το θνητό υποκείμενο, αυτό είναι άφθαρτο εις το διηνεκές. Ο θάνατος, αφορά μόνο στο υποκείμενο και εμπεριέχει πάντοτε το δραματικό στοιχείο. Το αντικείμενο μπορεί μόνο να εξαφανισθεί. Στην εξαφάνισή του κρύβεται η ιδιαίτερη δύναμη της προσομοίωσης και η μοναδικής μορφής ειρωνεία του αντικειμένου³¹.

Στο εξής, η αναπόδραστη πολιτική κυριαρχία του αντικειμένου δεν προσφέρει καμιά ελπίδα καλύτερευσης του πολιτικού, γιατί δε στηρίζεται ούτε στην όποια αλήθεια που το υποκείμενο παράγει, ούτε σε κάποια ιδεολογική εσχατολογία. Ο Μπωντρυγιάρ ονομάζει τη στρατηγική του αντικειμένου μοιραία, θεωρώντας πως όλα όσα υφίστανται έξω από το πεδίο του υποκειμένου ανήκουν αναπόσπαστα στο χώρο της εξαφάνισης του πολιτικού και κοινωνικού στοιχείου.

Οι στρατηγικές της προσομοίωσης είναι μοιραίες, επειδή δεν προϋποθέτουν ανθρώπινη συμμετοχή, ούτε βεβαίως παρέχουν τη δυνατότητα υπέρβασης του πολιτικού συστήματος, σε μιαν προοπτική ανανέωσης ή και μετασχηματισμού του³². Το αντικείμενο αναπαράγει μέσω της προσομοίωσης, εσαεί την εικόνα του. Για αυτόν ακριβώς το λόγο είναι μοιραία και η στρατηγική του, αφού έξω από την εικόνα-είδωλό του, δεν υπάρχει τίποτα για να αλλάξει, ούτε ανθρώπινη ενέργεια για να διαχειρισθεί.

Η δύναμη του αντικειμένου έγκειται στη διαρκή ικανότητά του να εξαπατά. Αυτή η εξαπάτηση δεν αποτελεί ούτε μια μεταφυσική, αλλά ούτε και μιαν οντολογική κατηγορία του είναι. Εισάγεται μετά το τέλος της παραγωγής και της επιθυμίας του υποκειμένου, για να παρουσιάσει το απαστράπτον και θανατηφόρο πρόσωπο του αντικειμένου³³. Η εξαπάτηση του αντικειμένου δε συνδέεται με την ιστορία, αλλά με το κενό και κυνικό φαινόμενο της προσομοιωτικής διαδικασίας.

Η έννοια της εξαφάνισης υποδηλώνει με τον χαρακτηριστικότερο ίσως τρόπο, την ειρωνική εξουσία του αντικειμένου και των σημείων. Επειδή το αντικείμενο είναι ως φόρμα ένα τελειωμένο και για αυτό πλήρες γεγονός βρίσκεται πάντοτε σε υπερέχουσα θέση έναντι του υποκειμένου, που υποταγμένο στο γίνεσθαι του στενού ιστορικού χρόνου του γεννιέται, ζει και πεθαίνει δίχως δυνατότητα διαφυγής από αυτήν την προδιαγραμμένη πορεία.

Η εξαφάνιση βρίσκεται πάντοτε εκτός του πεδίου δράσης του υποκειμένου και των στρατηγικών του. Είναι συνώνυμη της μοι-

ραίας στρατηγικής του αντικειμένου, η δράση της οποίας χαρακτηρίζεται από τη σταθερή αναπαραγωγή της άνευ νοήματος, προσομοιωτικής εξουσίας του³⁴.

Τέλος η έννοια της έκστασης τονίζει την ειρωνική εξουσία του αντικειμένου, που εξαπλώνεται πάνω σε ένα νεκρό και κρύο σύμπαν από ατέλειωτα σημεία. Η προσομοίωση είναι η έκσταση του πραγματικού, η μάζα είναι η έκσταση του κοινωνικού στοιχείου και το υπερπολιτικό, η έκσταση του πολιτικού. Η έκσταση είναι με μια λέξη το αντίθετο της βιωματικής σχέσης και του ανθρώπινου πόθου. Ανήκει κι αυτή ως έννοια, στο κρύο σύμπαν των σημείων κι αντανακλά την ηθική απροσδιοριστία της προσομοίωσης και την τελική επικράτηση του αντικειμένου³⁵.

3. Κριτική και τελικά συμπεράσματα

Η θεωρία της προσομοίωσης επιβάλλει την ανάγνωσή της τόσο σε επίπεδο φιλοσοφικό, όσο και σε επίπεδο κοινωνικοπολιτικής εφαρμογής.

Στο πρώτο επίπεδο, η προσομοιωτική διαδικασία επισημαίνει με τον πλέον δηκτικό τρόπο, που ενισχύει η εξάισια γλωσσική αισθητική του Μπωντρυγιάρ, την πορεία μετάβασης σε ό,τι θα ονομάζαμε ως την πλήρη αποτυχία επιβολής των προσταγμάτων του διαφωτιστικού ουμανισμού.

Ο “άνθρωπος” εκλαμβάνεται ως η όψιμη γνωσιολογική αποκάλυψη του Διαφωτισμού, που συμπλήρωσε μέσα σε διάστημα λίγων μόλις δεκαετιών ένα ευρύτατο φάσμα αλλεπάλληλων διαψεύσεων και αποτυχημένων προσπαθειών χειραφέτησής του. Το τέλος έτσι της ιδεολογίας δε σημαίνει κατά κυριολεξία τη μη παραγωγή νέων ιδεολογιών, αλλά την εφεξής διαρκή αδυναμία τους να πραγματευθούν το υποκείμενο στα πλαίσια του προσομοιωτικού μοντέλου.

Στο δεύτερο επίπεδο της κοινωνικοπολιτικής εφαρμογής της, η θεωρία της προσομοίωσης διαβλέπει στη στρατηγική των αντικειμένων εκείνη τη μοιραία συνθήκη από την οποία ο άνθρωπος δε θα μπορέσει ποτέ πλέον να διαφύγει. Η κυριαρχία των αντικειμένων εκτός του ότι είναι καθολική, είναι επίσης και άφθαρτη, καταδικάζοντας το υποκείμενο σε διαρκή ανημπόρια και αδυναμία αντίστασης ενάντιά της.

Η θεωρία της προσομοίωσης είναι γόνιμη στο βαθμό που δη-

λώνει συμβάντα, τα οποία κάνουν ήδη αισθητή την παρουσία τους και απειλούν με τη διαρκώς πιο επεκτατική εφαρμογή τους, να κατισχύσουν στο σύνολο του καθημερινού βίου.

Η εικονική πραγματικότητα (virtual reality) με τις πολλαπλές χρήσεις και συμπαραδηλώσεις της, τα υπερσύγχρονα δίκτυα υπολογιστών, ο κυβερνοχώρος αποτελούν πεδία αιχμής για την εμφάνιση της προσομοίωσης, και ταυτόχρονα θετικούς πόλους για την επιταχυντική εξάπλωσή της.

Το δραματικό όμως ερώτημα που εγείρει η θεωρία της προσομοίωσης είναι το κατά πόσο έχει ή δύναται μελλοντικά να αποκτήσει, αξιώσεις καθολικής ισχύος διά της γενικευμένης εκείνης χρήσής της, που θα τροφοδοτεί το σύνολο του κοινωνικού βίου, μεταβάλλοντας το κάθε τι σε νεκρικές επιφάνειες ατελειώτων σημείων και αντικειμένων.

Η απάντηση καθίσταται προς το παρόν δυσχερής και αβέβαιη, ενόσω βρισκόμαστε στη δίνη μιας διαδικασίας που ακόμη δεν ολοκληρώθηκε. Η σκέψη πάντως και μόνο ότι το προσομοιωτικό μοντέλο θα κατισχύσει στο σύνολο του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι δεν παύει να είναι εφιαλτική. Η άμυνα σε μια τέτοια δυσοίωνα πρόβλεψη πρέπει εξ ανάγκης να εμπεριέχει τα ποσοστά εκείνα της αισιοδοξίας και της ελπίδας, ώστε το υποκείμενο να διεξάγει ως ισοδύναμος τουλάχιστον αντίπαλος τον αγώνα ενάντια στο "κρύο" σύμπαν των σημείων και των αντικειμένων και της διαφαινόμενης επικράτησής τους.

Όσο μοιραίες είναι κατά τον Μπωντρυγιάρ οι στρατηγικές της προσομοίωσης, άλλο τόσο μοιραία καθίσταται η σταθερή προσπάθεια του υποκειμένου για την αντιμετώπιση και καταστολή αυτών των στρατηγικών.

Το περιεχόμενο της κριτικής του Μπωντρυγιάρ στα μέσα μαζικής ενημέρωσης εγείρει επίσης μια σειρά θεωρητικών προβλημάτων. Κατά πρώτο λόγο ένα τέτοιο περιεχόμενο δεν προσφέρει, ούτε καν τη στοιχειώδη ανάλυση των κοινωνιολογικών και ιστορικών εκείνων θεμελίων, που κατέστησαν αναγκαία την ύπαρξη των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πολύ περισσότερο δεν εξηγεί τους καθοριστικούς εκείνους παράγοντες, που στο διάστημα των είκοσι μόλις τελευταίων χρόνων οδήγησαν στη βαθμιαία κυριαρχία και αποικιοποίηση του καθημερινού βίου από αυτά και ιδιαίτερα την τηλεόραση.

Όμως έτσι, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποκτούν ένα εντελώς αφηρημένο περιεχόμενο, πλήρως αποσυνδεδεμένο από τις πολιτικές και κοινωνικές δομές, που αντανακλώνται σε αυτά. Ο φορ-

μαλισμός αυτός οδηγεί στη μη διαλεκτική προσέγγιση της κριτικής τους με την ίδια την κοινωνία, νοουμένης ως όλο, αφού η διάχυτη αίσθηση ότι τα μέσα ενημέρωσης είναι μια καθαρή φόρμα, αφήνει δίχως απάντηση τους νέους ρόλους και λειτουργίες, που σήμερα τα τελευταία κατέχουν, για τη διαμόρφωση λ.χ. της ιδεολογίας. Ο κίνδυνος του τεχνολογικού ντετερμινισμού ελλοχεύει σε όλη τη θεωρητική προσέγγιση του Μπωντρυγιάρ³⁶.

Η υποβάθμιση της πολιτισμικής, πολιτικής και ιστορικής ερμηνείας του κοινωνικού γίνεσθαι και κατ' επέκταση της επιρροής, που ασκεί στα μέσα μαζικής ενημέρωσης καταλείπει ένα σημαντικό θεωρητικό κενό, που χρήζει άμεσων απαντήσεων.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο Μπωντρυγιάρ αποχαιρετά κάθε ελπίδα για την πιθανή καλύτερευση και τον εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος. Στη θέση μιας ανανεωμένης, πολιτικής θεωρίας, η κριτική στάση της οποίας ενδεχομένως θα προσέφερε στην πραγματοποίηση της πιο πάνω ελπίδας, εισέρχεται η εκστατική φόρμα, που δημιουργούν οι ατέλειωτες μεταμορφώσεις των σημείων. Το υποκείμενο είναι οριστικά αποδυναμωμένο κι εντελώς υποταγμένο στην κυριαρχία των αντικειμένων³⁷.

Το πολιτικό σύμπαν του Μπωντρυγιάρ είναι για αυτό εξ ορισμού ανέλπιδο και στέκεται αδιάφορο απέναντι στην προσπάθεια εμβάθυνσης του πλουραλιστικού θεωρήματος εντός των δημοκρατικών συστημάτων, των δυτικού τύπου κοινωνιών. Αντιπροσωπεύει μάλλον την ιδιουσγκρασιακή στάση του δημιουργού του απέναντι στο πολιτικό γίνεσθαι, ο οποίος κυρίως μετά τον Μάη του 1968 και τη σταθερή απογοήτευση που αποκόμισε από την αριστερή, πολιτική σκηνή της χώρας του, καθηλώθηκε σε μίαν ενδιάθετη, μελαγχολική προσέγγιση των πραγμάτων.

Η εποχή του εξαφανισμένου υποκειμένου και του τέλους της πολιτικής δεν είναι πάντως τόσο κοντά, όσο ο ίδιος ο Μπωντρυγιάρ υποθέτει: "Εάν υπάρχουν αρκετές αποδείξεις, ότι είμαστε όλοι θύματα του συστήματος, τότε θα πρέπει επίσης και ο κύριος Μπωντρυγιάρ, ως θύμα κι αυτός, να πεθάνει μπροστά στο γραφείο του με τον ηρωικό θάνατο, που ταιριάζει σε αυτά"³⁸.

Προς το παρόν, η επιβεβαίωση της υλικής τουλάχιστον παρουσίας των υποψήφιων θυτών και θυμάτων, παρέχει καθησυχαστικές ενδείξεις, για την προσπάθεια μιας ορθολογικότερης και συλλογικότερης δράσης των ενεργών υποκειμένων, που σε τελευταία ανάλυση διαμορφώνουν το γίνεσθαι των πραγμάτων.

Σημειώσεις

1. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne, Eine Diskussion*, Konkursverlag, Tübingen, 1983, σ. 104.
2. Βλ. σχετικά Gerd Bergfleth, "Baudrillard und die Todesrevolte", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der symbolische Tausch und der Tod*, Matthes und Seitz Verlag, München, 1982, σ. 395-396.
3. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Vom System der Objekte zum Schicksal des Objekts", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Das Andere Selbst Habilitation*, Edition Passagen, Wien, 1987, σ. 68.
4. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Jahr 2000 findet nicht statt", στο ομώνυμο βιβλίο του ίδιου, *Merge Verlag*, Berlin, 1990, σ. 13: "Κατά βάθος δεν μπορούμε, ούτε καν για το τέλος της ιστορίας να ομιλούμε, επειδή αυτή δεν θα έχει κανένα χρόνο, του οποίου το τέλος κάποτε θα φτάσουμε".
5. Για την έννοια που ο Μπωντρυγιάρ προσδίδει στην πληροφορική, βλ.: "Die Koppelung der Information", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Subjekt und Objekt: Fraktal*, Benteli Verlag, Bern, 1986, σ. 30.
6. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Amerika*, Matthes und Seitz Verlag, München, 1987, σ. 122 και 152.
7. Ομοίως, σ. 72.
8. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die fatalen Strategien*, Matthes und Seitz Verlag, München, 1991, σ. 10.
9. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Prazession der Simulakra", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Agonie des Realen*, Merve Verlag, Berlin, 1978, σ. 43. Επίσης στο βιβλίο του, *Der symbolische Tausch und der Tod*, Matthes und Seitz Verlag, München, 1982, σελ. 8: Δεν υπάρχει καμιά ιδεολογία πλέον, υπάρχουν μόνο ομοιώματα.
10. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Ekstase der Kommunikation", στο: *Das Jahr 2000...*, σ. 19.
11. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 77.
12. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke. Chronik der Jahre 1977-1984*, Matthes und Seitz Verlag, München, 1986, σ. 135. Επίσης στο *Der Tod der Moderne*, σ. 77 και 84, στο *Das Jahr 2000...*, σ. 12 και 15 και στο *Die fatalen Strategien*, σ. 11 και 114-115.
13. Βλ. σχετική κριτική από τον Wolfgang Welsch στην εισαγωγή του βιβλίου, *Wege aus der Moderne. Schlüsseltexte der Postmoderne Diskussion*, Acta humaniora, Weinheim, 1988, σ. 19-20.
14. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Rituale der Transparenz", στο *Das Andere Selbst*, σ. 29.
15. Βλ. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Oublie Foucault*, Raben Verlag, München, 1983, σ. 63.
16. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Das Zaubergefecht oder die letzte Flote", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Agonie des Realen*, σ. 76 και 79.

17. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Die Hysterese des Milleniums", στο *Das Jahr 2000...*, σ. 54-55.
18. Ζαν Μπωντρυγιάρ, "Pavane fur eine gottliche Linke", στο *Agonie des Realen*, σ. 106-107.
19. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke*, σ. 13-14.
20. Ομοίως, σ. 20.
21. Ομοίως, σ. 62, 65, 69 και 78.
22. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der symbolische Tausch und der Tod*, σ. 9.
23. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Prazession der Simulakra*, σ. 28-30: Εδώ ο Μπωντρυγιάρ μετέρχεται του παραδείγματος του Watergate, για να τονίσει ότι δεν ήταν καθ' εαυτό σκάνδαλο, αλλά η προσομοίωση του σκανδάλου, ενόσω το ίδιο το κεφάλαιο και γενικά το καπιταλιστικό σύστημα, είναι το πιο μεγάλο σκάνδαλο της προσομοιωτικής διαδικασίας!
24. *Der symbolische Tausch*, σ. 102.
25. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Amerika*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1987, σ. 152.
26. Ομοίως, σ. 164-165.
27. *Der symbolische Tausch...*, σ. 20-21, σ. 36 κι επόμενα, σ. 79 κι επόμενα.
28. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 65-66 και 88.
29. Βλέπε σχετικά Gerd Bergfleth, *Baudrillard und die Todesrevolte*, σ. 395-396.
30. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Fatalen Strategien*, σ. 138.
31. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Der Tod der Moderne*, σ. 86, 97 και 120.
32. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Vom System der Objekte...*, σ. 69-70 και ιδίου, *Die Fatalen Strategien*, σ. 230.
33. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Verfuhrung oder die oberflachlichen Abgrunde*, στο *Das Andere Selbst*, σ. 46-59. Επίσης του ιδίου, *Cool Memories 1980-1985*, Matthes und Seitz Verlag, Munchen, 1989, σ. 61.
34. Για την έννοια της εξαφάνισης βλέπε, *Der Tod der Moderne*, σ. 86-88. Επίσης του ιδίου, "Metamorphose, Metapher, Metastase", στο *Das Andere Selbst*, σ. 38 και *Die Verfuhrung oder die oberflachlichen Abgrunde*, σ. 57.
35. Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die Fatalen Strategien*, σ. 10-11, 72, 79 και 86. Επίσης στο *Cool Memories*, σ. 36.
36. Βλ. σχετικά Douglas Kellner, *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*, Polity Press, U.K., 1989, σ. 73-75. Επίσης του ιδίου, *Television and the Crisis of Democracy*, Westview Press, USA 1990, σ. 158-161.
37. Βλ. σχετικά, Boris Groys, "Politik als Kunst", στο Ζαν Μπωντρυγιάρ, *Die gottliche Linke*, σ. 179.
38. Gerd Bergfleth, *Baudrillard und die Todesrevolte*, σ. 386.